

Л. А. Наконечна

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
асис. кафедри кримінального права і процесу

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ, ОЗНАКОЮ СКЛАДУ ЯКИХ Є НАСИЛЬСТВО, В ІСТОРІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

© Наконечна Л. А., 2004

Досліджується регламентація відповідальності за злочини, ознакою складу яких є насильство, в історії кримінального законодавства, з'ясовуються тенденції застосування вказівки на насильство у пам'ятках кримінального законодавства, в історичному аспекті визначається обсяг поняття насильства.

Ключові слова: регламентація, насильство, побой, мучення, катування, історія.

Л. А. Наконечная

РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ, ПРИЗНАКОМ СОСТАВА КОТОРЫХ ЕСТЬ НАСИЛИЕ, В ИСТОРИИ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Исследуется регламентация ответственности за преступления, признаком состава которых насиллие, в истории уголовного законодательства; выясняются тенденции применения указания на насиллие в памятниках уголовного законодательства; в историческом аспекте определяется объем понятия насиллия.

Ключевые слова: регламентация, насиллие, побои, мучения, пытки, история.

L. A. Nakonechna

REGULATION OF RESPONSIBILITY FOR CRIMES SIGN COMPOSED OF VIOLENCE IN THE HISTORY OF CRIMINAL LAW

This paper examines the regulation of responsibility for crimes sign composed of Violence in the history of criminal law; investigated trends in the use of guidelines on violence in the monuments of criminal law; in historical perspective defined the notion of violence.

Key words: regulation, violence, beatings, torture, torture story.

Постановка проблеми. Для всебічного кримінально-правового аналізу поняття “насильство” необхідно проаналізувати його розвиток, оскільки це дасть змогу ознайомитись із тенденцією його використання, та, своєю чергою, визначити недоліки нормотворчої діяльності законодавця, оптимальність рівня криміналізації, необхідності декриміналізації певних діянь, які вчиняються насильницьким способом. Також таке дослідження допоможе з'ясувати, на якому етапі розвитку кримінального законодавства вперше з'явився термін “насильство” або інші терміни, які його позначали.

Мета дослідження – з'ясувати історичні аспекти розвитку насильницьких злочинів, встановити, якою ознакою складів злочинів виступає насильство.

Стан дослідження. Питання регламентації відповідальності за злочини, ознакою складу яких є насильство, в історії кримінального законодавства піднімались у кримінально-правовій літературі, як правило, у межах опрацювання того чи іншого злочину. Окремі аспекти цього питання вивчались у роботах С. М. Мальцевої [4], А. М. Підгайного [6], Р. Е. Токарчука [12], Р. Д. Шарапова [13]. Окрім того, одні автори вивчали розвиток цього поняття, взявши за основу катування [1, 29], інші – тілесні ушкодження [2, 51; 3, 78]. Проте ніхто з авторів комплексно не досліджував поняття насильства та його проявів в історичному аспекті.

Виклад основних положень. Аналізуючи еволюцію насильницьких злочинів, необхідно вказати, що вагомий вплив на чинне кримінально-правове законодавство мали акти, які є пам'ятками вітчизняного права. Це, зокрема, Руська Правда, Новгородська та Псковська судні грамоти, Судебники 1497, 1550 рр., Статут Великого князівства Литовського 1529 р., Соборне уложення 1649 р., Укази Петра I, Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р., Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р., Соборне уложення 1903 р., Кримінальні кодекси радянського періоду, у яких містяться правові положення про ці посягання та встановлюється диференціація відповідальності за них. Видається, що дослідження поняття насильства за цими законодавчими актами необхідно здійснити у їхній хронологічній послідовності, адже так можна найкраще простежити за його динамікою розвитку.

Так, у найдавнішій пам'ятці вітчизняного права – Руській Правді, термін “насильство” не фігурував, однак встановлювалася заборона вчиняти такі дії, як побої, калічення та мучення особи, що виступали його проявами. Слід звернути увагу на ст. 10 Короткої редакції: “Аже ли ринеть мужь мужа любо от себе любо к себе, то 3 гривне...”. Як бачимо, у статті прямо не вказано на досліджуване поняття, проте автори коментаря до цієї пам'ятки руського права зазначають, що йдеться про фізичне насильство. Свою позицію вони обґрунтовують тим, що якщо б у цьому випадку була образа, яка за тих часів розцінювалася, як “удар по лицу и удар жердью” [7, 54], то міра покарання повинна була бути вищою – 12 гривен. Цікаво, що у законодавстві прослідковується суворіша міра покарання за образу, тобто за легкі тілесні ушкодження, ніж, наприклад, за ушкодження середньої тяжкості. До того ж покарання за калічення руки прирівнювалося до покарання за вбивство – штраф 40 гривен (ст. 5 Короткої редакції).

Не можна не згадати і про той факт, що у законодавстві цього періоду прослідковуються певні суперечності. Зокрема, на відміну від ст. 3 та 10 Короткої редакції Руської Правди, а також ст. 25 Просторової редакції, у яких удар рогом, чашею, жердиною, розцінювалися як образа, у ст. 31 Просторової редакції удар жердиною розглядається вже як нанесення побоїв. При цьому аналіз вказаних статей дає підстави стверджувати, що для закону не має значення ступінь небезпеки завданої шкоди потерпілому зазначеним знаряддям, а образа, яка спричинена ударом.

Цікавим видається й те, що Руська Правда не встановлювала смертної кари за насильницькі злочини, тобто держава не брала на себе сміливості позбавляти життя людину. До того ж за вбивство особи допускалась помста винному її близькими родичами. Якщо ж з певних причин її не здійснювали, то лише тоді призначалось судом покарання у вигляді штрафу (ст. ст. 1, 2, 3 Короткої редакції). Аналогічна ситуація була й у разі нанесення побоїв та спричинення образи.

Важливо наголосити й на тому, що вже у першому законодавчому акті епохи середньовіччя, насильницьке проникнення у житло було підставою для виключення кримінальної відповідальності за вбивство злодія чи нанесення йому тілесних ушкоджень (ст. 38 Короткої та 40 Просторової редакції). До того ж призначалося покарання за позбавлення життя злодія, після того, як його вдалося зв'язати. Окрім того, Руська Правда виділяє також погрозу насильством та замах на нього: “Оже ли кто вынезь мечь, а не тнеть, то тьи гривну положить” (ст. 9 Короткої редакції).

В Уставі князя Ярослава вказується узагальнена форма насильницьких дій – “насилити”, що виступає одним із способів вчинення викрадення: “Аже кто умчить девку или насилить...” (ст. 2

Короткої редакції). Також зустрічається термін “силою дадут” [7, 170], тобто йдеться, як і у попередньому документі, про заборону застосування фізичного насильства. Крім того, встановлюється відповідальність за нанесення побоїв батькові чи матері (ст. 32 Короткої редакції).

Варто підкреслити, що у Новгородській та Псковській судних грамотах, на відміну від вищезазначених актів, регламентується відповідальність за такий вид насильницьких дій, як побої, щодо працівника судового органу (ст. 58) та позивача (ст. 111). Також містяться санкції за насильницьке відкрите заволодіння майном – “грабеж” та за напад з метою заволодіння чужим майном – “наход” (ст. 1). Доцільно вказати, що судні грамоти не містять норм про такі насильницькі дії, як калічення та мучення, які зазначаються у Руській Правді. Це, мабуть, пояснюється тим, що норми Руської Правди не втратили ще чинності, а законодавець намагався акцентувати увагу на тих питаннях, які не вирішувались у найдавнішій пам’ятці руського права.

У Статуті Великого князівства Литовського 1529 р. термін “насильство” також не фігурував, проте вказувався термін “кгвалт” (Розділ VII ст. ст. 1, 4, 5, 17, 18, 19, 20, 26, 27), який позначав досліджуване поняття [11, с. 236]. До того ж, як зазначає автор словника-коментаря до цього кодексу феодального права, під кгвалтом розуміли також “наезд”, тобто напад з метою грабежу, захоплення землі і християн [11, с. 236]. Варто підкреслити, що штраф, який повинен був сплачуватись за напад, також охоплюється поняттям кгвалту: “...наехавши, брал, также маеть кгвалт платити” [11, 89].

Варто вказати, що Статут також місти в норми, які встановлюють відповідальність за погрозу насильством (Розділ VI ст. 19, Розділ VII ст. 7) та замах на нього (Розділ VI ст. 18). Крім того, насильницьке проникнення у житло вже виступає підставою для “безмежної” необхідної оборони (Розділ VII ст. 4), тобто для виключення кримінальної відповідальності за вбивство злодія вже не має значення, чи був він перед тим зв’язаним, чи ні. Також регламентується відповідальність за такі насильницькі дії, як “рани” (Розділ VI ст. 20; Розділ VII ст. ст. 1, 2, 4, 9, 10, 19, 21, 22, 24, 25; Розділ XV ст. 5; Розділ XII ст. 21), “удары” (Розділ IV ст. 13; Розділ VI ст. 18, 19; Розділ XV ст. 1, 5) та “побои” (Розділ IV ст. 14; Розділ VII ст. 27).

У нормах Судебника 1550 р. насильницькі дії позначались узагальненим терміном “обидные дела” [8, 137], що стосувався виключно іноземців. Необхідно підкреслити, що у цьому законодавчому акті насильство вперше виступає розмежувальною ознакою таких складів злочинів, як грабіж (відкрите заволодіння чужим майном) та розбій (заволодіння чужим майном із застосуванням насильства (ст. 25)).

Першим законодавчим актом, у якому міститься термін “насильство” (Глава VII ст. ст. 6, 22, 30, 32; Глава X ст. ст. 124, 150, 198, 207, 208, 210, 211, 213, 215, 216, 218, 220, 221, 222, 223, 238, 242; Глава XVI ст. 45; Глава XXII ст. 5) є Соборне Уложення 1649 р., яке є найбільшою пам’яткою середньовічного права. Подібно до Статуту Литовського, це, по суті, звід законів, в якому зроблена спроба тематичної систематизації норм, що регулюють певні суспільні відносини: тут існує підрозділ на розділи і статті.

При цьому регламентується відповідальність за побої [10, с. 88–89], калічення (Глава I ст. 5; Глава III ст. 5; Глава VII ст. ст. 17, 18; Глава X ст. ст. 94, 134, 136, 142, 199, 201; Глава XI ст. 88; Глава XII ст. 11) та образу, під якою розумілося нанесення удару (Розділ I ст. 5), що виступають проявами насильства. Доцільно підкреслити, що цей документ, окрім вказаної, виділяє також словесну образу (Розділ I ст. 7, Розділ III ст. 1) і встановлює диференціацію відповідальності за неї. Так, за першу призначається покарання у вигляді тілесних ушкоджень (в окремих випадках і смертна кара) [10, с. 85], а за другу – тюремне ув’язнення [10, с. 90]. Крім того, в Уложенні, на відміну від попереднього законодавчого акта, де насильство виступає розмежувальною ознакою грабежу та розбою, такий поділ цих складів злочину не проводився.

Наступним періодом розвитку кримінального законодавства є XVIII століття. У результаті активізації кодифікаційної роботи у першій половині XVIII ст., за правління царя Петра I, був виданий Військовий Артикул 1715 р. – звід законів військово-кримінального законодавства. На цьому етапі так само, як і в Соборному Уложенні 1649 р., у самостійну групу не виділялися насильницькі злочини. До того ж відповідальність за насильство (удари, побої тощо) була

передбачена окремими главами переважно у межах політичних і військових злочинів. При цьому у цій пам'ятці руського права законодавець вживає такі терміни, як “силою отнимать” (ст.182), “насильно брать” (ст. 183), “силою ограбит или побьет” (ст. 185), “насилно отымет” (ст. 186), що свідчить про те, що поняття насильства полягає у фізичному впливі на людину.

А у такій визначній пам'ятці російського права, як Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. [10, с. 475], поняттям насильства, окрім калічення та побоїв, охоплюється також мучення та вперше воно виражається й в обмеженні волі людини. До того ж у цьому документі застосування насильства у суді виступає підставою для виключення кримінальної відповідальності за рани чи вбивство (Гл. 8 п. 3 арт. 24). Крім того, в окремих нормах передбачена кримінальна відповідальність за отруєння людини (Гл. 13 п. 1 арт. 6, арт. 18). Варто підкреслити, що санкція за отруєння людини та за готування до цього злочину однакова: смертна кара.

Наступним історичним документом у галузі кримінального права є Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. Вперше за усю історію розвитку кримінального законодавства, у цьому правовому акті в окремий розділ були виділені “Злочини проти життя, здоров'я, свободи і честі приватних осіб”. Насильство у цій пам'ятці вже виступає не тільки ознакою основного складу злочину (ст. 223, ч.1 ст. 224, ст. 241, ч.1 ст. 242, ст. 263, ст. 284, ст.285, ст. 291, ст. 292, ч.1 ст. 300, ч.1 ст. 312, ч. 1 ст. 315, ч.1 ст. 335, ч.1 ст. 336, ст. 337, ч.1 ст. 338, ч.1 ст. 482), а й кваліфікованого (ч.2 ст.190, ч.2 ст.195, ч.2 ст.199, ч.4 ст.211, ч.2 ст. 339, ч.2 ст. 373, ч.2 ст. 407). Також Уложення містить норми, що регламентують відповідальність за погрозу насильством (ст. ст. 9, 15, 192, 199, 293, 373, 409, 411, 413, 434, 462). Необхідно зазначити, що у цьому нормативно-правовому акті поряд з терміном “насильство” фігурує також термін “принуждение” (ст. 195), тобто примус. Із Аналізу статей 190 та 462 випливає, що насильство та погроза виступають способами здійснення примусу, що свідчить про те, що поняття примусу ширше, ніж поняття насильства.

В Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1866 р., на відміну від попередніх пам'яток руського права, була достатньо продумана система насильницьких злочинів. Також у цьому документі можна помітити поступове збільшення кількості норм, які регламентують кримінальну відповідальність за насильницькі дії. Так, окрім терміна “насильство” (ст. ст. 220, 241, 263, 364, 1642) та “увече” (ст. ст. 346, 1601, 1602, 1627) фігурують такі терміни, як “тяжкие увече” (ст. 1477, 1486), “менте тяжкие увече” (ст.1478) “раны” (ст. ст. 346, 1627), “легкие раны” (ст.1482), “тяжкие раны” (ст. ст. 1481, 1490, 1494), “побой” (ст. ст. 1464, 1491, 1492, 1496, 1627), “тяжкие побои” (ст. ст. 1489, 1533, 1601), “истязания” (ст. ст. 345, 1496, 1542, 1627), “мечения” (ст. ст. 1453, 1496, 1542), що свідчить про те, що поняття “насильство” є широким за своїм змістом. Викладене вище дає підстави констатувати, що законодавець пішов правильним шляхом, встановивши ступінь тяжкості цих тілесних ушкоджень, для того, щоб уникнути “плутанини” під час кваліфікації насильницьких діянь, однак не зазначивши чітких критеріїв їх розмежування, йому, на жаль, це не вдалося.

Як бачимо із вищезазначеного, питання про відповідальність за насильницькі злочини вирішувалося неоднозначно в різні періоди, та вагому теоретичну та практичну значущість для дослідження насильницьких злочинів має законодавство ХХ століття, яке найближче до сучасного у часовому та ідейному плані. Так, з прийняттям Кримінального Уложення 1903 р. російське кримінальне право стало дотримуватися певних принципів побудови системи складів, що посягають на один родовий об'єкт. Так, посяганням, що заподіюють шкоду здоров'ю, була присвячена Глава XXIII “Про тілесні ушкодження і насильство над особистістю” (ст. ст. 467–480). За справедливим зауваженням сучасників [5, 213], ця сукупність злочинів істотно відрізнялася від тих, що були передбачені попереднім законодавством, вона мала чіткішу систему оцінки насильницьких злочинів, що заподіюють різну за ступенем тяжкості шкоду здоров'ю, а відповідні посягання містять простий, кваліфікований та особливо кваліфікований склади.

Необхідно зазначити, що Уложення (ст. ст. 285, 1464), містить норму, в якій вказується узагальнене формулювання дій, що охоплюються змістом насильства: “...удары или иные насильственные действия” (ст. 475), які вчинялися у злочинах проти життя, здоров'я та свободи громадян (ст. 100).

Варто підкреслити, що Кримінальне Уложення 1903 р. стало останнім фундаментальним законодавчим актом Російської імперії в області матеріального кримінального права і основою для побудови кримінального законодавства Радянської держави.

Необхідно зазначити, що на відміну від вузького розуміння поняття “насильства”, яке охоплювало побої та інші насильницькі дії, у радянському кримінальному праві, з прийняттям КК УРСР 1922 року, досліджуване питання об’єднало усю групу насильницьких посягань проти життя, здоров’я і свободи особи. З цього періоду поняття “насильство” перестало бути самостійним злочинним діянням, і як спосіб вчинення злочину, стало поділятися на “небезпечне для життя та здоров’я” (ст. 183) і небезпечне для зазначених благ.

Крім того, у КК УРСР 1922 р. міститься вказівка на таку ознаку насильства, як протизаконність (ст. ст. 144, 151), яка свідчить про те, що насильство є актом поведінки людини, адже лише людина може діяти правомірно чи протизаконно.

Варто зазначити, що у досліджуваному кодифікованому кримінально-правовому акті, де насильство виступає способом вчинення злочину (ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 69, ч. 4 ст.75, ч. 1 ст. 86, ч. 2 ст. 94, ч. 2 ст. 106, ст. 144, ст. 151, ст. 157, ст. 158, ст. 159, ч. 1 ст. 169, ч. 1 ст. 183, ч. 1 ст. 184), його застосування вважається також підставою для виникнення стану сильного душевного хвилювання (ст. ст. 144, 151) та для виключення кримінальної відповідальності за образу (ч. 2 ст. 172).

Важливо вказати і на той факт, що у КК УРСР 1922 року міститься перша спроба законодавчої класифікації насильства на фізичне і психічне (ч. 1 ст. 169, ч. 1 ст. 184). До того ж немає нормативних визначень цих видів досліджуваного поняття.

Необхідно підкреслити, що КК УРСР 1927 р. дублював норми КК УРСР 1922 р., що регламентують кримінальну відповідальність за насильницькі злочини, тому, не акцентуючи увагу на ньому, відразу перейдемо до положень, які містить стосовно цих посягань КК УРСР 1960 р.

Насамперед зазначимо, що у КК УРСР 1960 р. прослідковується значне збільшення кількості норм, що встановлюють диференціацію відповідальності за насильницькі дії. Крім того, що насильство до цього часу виступало способом вчинення злочину, його застосування є підставою для виникнення стану сильного душевного хвилювання, а також виключення кримінальної відповідальності за образу, насильницьке проникнення у житло є підставою для безмежної необхідної оборони, у цьому законодавчому акті міститься вказівка на те, що предметом злочину, передбаченого ст. 211, виступають товари, що пропагують культ насильства і жорстокості. Крім того, в багатьох статтях воно є ознакою як основного складу злочину (ст. ч. 1 ст.86, ч. 1 ст. 103, ч. 1 ст. 107, ч. 1 ст.117, ст. 127, ч. 1 ст. 142, ст. 144, ст. 180, ч. 1 ст. 261.), так і кваліфікованого (ч. 2 ст. 82, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 141, ч. 2 ст. 166, ч. 2 ст. 175, ч. 2 ст.183, ч. 2 ст. 188’, ч. 2 ст. 190, ч. 2 ст. 215’’, ч. 2 ст. 217’’, ч. 2 ст. 258).

Висновки. Проаналізувавши відповідальність за злочини, ознакою складу яких є насильство, в історії вітчизняного кримінального законодавства, можна констатувати, що у період з X по XIV ст. термін “насильство” ще не фігурував у нормативно-правових актах, проте вказувалися інші терміни, які позначали досліджуване поняття: “насилити”, “наїзд”, “образливі справи”. Лише, починаючи з XV ст., поняття, еквівалентне сьгоднішньому, з’явилося у Соборному Уложенні 1649 р., та нормативного визначення його не було. Першою спробою легально визначити поняття “насильство” можна вважати Кримінальне Уложення 1903 р., де йдеться про те, що усі випадки посягання на тілесну недоторканість, які спричиняють фізичний біль і страждання, чи фізичні неприємні відчуття, охоплюються поняттям “насильство”. Хоча наведене визначення є недосконалим, та його наявність, потрібно вважати позитивним моментом в історії кримінального законодавства, оскільки вони все-таки вносять певну ясність у розуміння досліджуваного поняття. Теперішня ж відсутність легального визначення поняття насильства створює широкий простір для його тлумачення.

Загалом можна сказати, що уява про систему злочинів, які вчиняються із застосуванням насильства, сформувалася та набула сучасних ознак у період дії КК УРСР 1960 р. Та відсутність нормативного визначення цього поняття, тенденція до збільшення кількості складів насильницьких

злочинів, неоднозначне його тлумачення серед науковців, свідчить про необхідність подальшого його дослідження.

1. Аниязц М. К. *Ответственность за преступления против жизни по действующему законодательству союзных республик* / М. К. Аниязц. – М.: Юрид. лит., 1964. – 212 с. 2. Дубовец П. А. *Понятие телесных повреждений по советскому уголовному праву* / П. А. Дубовец // *Развитие советской демократии и укрепление законности.* — Минск, 1964. — 160 с. 3. Ивановский Н. П. *Разделение несмертных повреждений по ныне действующему Уложению о наказаниях* / Н. П. Ивановский. – СПб., 1905. – 349 с. 4. Мальцева С. Н. *Насильственные преступления: сравнительно-правовой анализ по УК РФ и УК государств СНГ: дис...канд. юрид. наук.* – Рязань, 2005. – 276 с. 5. Новосолов Г. П. *Вчення про об'єкт злочину. Методологічні аспекти* / Г. П. Новосолов. – М.: Норма. 2008. – 672 с. 6. Подгайный А. М. *Уголовно-правовая характеристика преступного насилия: теория и практика: дис...канд. юрид. наук.* – М., 2007. – 228 с. 7. *Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти т. [Законодательство Древней Руси].* – М.: Юрид. лит., 1984. – Т.1. – 1234 с. 8. *Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти т. [Законодательство Древней Руси].* – М.: Юрид. лит., 1984. – Т.2. – 1345 с. 9. *Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти т. [Законодательство Древней Руси].* – М.: Юрид. лит., 1984. – Т.3. – 1445 с. 10. *Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти т. [Законодательство Древней Руси].* – М.: Юрид. лит., 1984. – Т.4. – 986 с. 11. *Статут Великого княжества Литовского* / под. ред. К. И. Яблонкиса. – СПб.: Изд-во Академии наук БССР. – Минск, 1960. – 567 с. 12. Токарчук Р. Е. *Этапы развития уголовно-правового понятия насилия* / Р. Е. Токарчук // *Уголовное право.* – 2008. – № 3. – С. 38–43. 13. Шарапов Р. Д. *Насилие в уголовном праве (понятие, квалификация, совершенствование механизма уголовно-правового предупреждения): дис...д-ра юрид. наук.* – Екатеринбург, 2006. – 418 с.